

Z HISTORIE FARMACIE

Enchiridion medicinae* Juraja Henischa (1549–1618)***Enchiridion medicinae* by Georg Henisch (1549–1618)**

František Šimon

Došlo 19. apríla 2018 / Prijaté 15. mája 2018

Súhrn

Juraj Henisch (1549–1618), bardejovský rodák, pôsobil celý život ako učiteľ na gymnáziu Sv. Anny v nemeckom Augsburgu. Bol to veľmi plodný polyhistor, publikoval duchovnú a príležitostnú poéziu, diela z lekárstva, z matematiky, rétoriky, dialektiky, astronómie, lingvistiky, geografie, vydal niektorých antických autorov a niekoľko prekladov. V roku 1573 vydal farmaceutickú príručku *Enchiridion medicinae*, ktorá obsahuje liečivá a liečebné prostriedky na jednotlivé zdravotné problémy bez bližšieho komentáru o účinkoch a spôsobe použitia. Táto príručka však mala predchodcu, vydanie ktoré vyšlo v Paríži v roku 1571, ale bez udania autora a nie je isté, že J. Henisch bol jeho autorom. Text oboch vydaní je fakticky totožný, vyskytujú sa len minimálne odchýlky, ale druhé vydanie má dlhší názov, je rozšírené o úvod a záverečné časti obsahujúce niektoré recepty. V roku 1571, keď vyšlo prvé vydanie, resp. v roku 1573, mal J. Henisch len 22, resp. v roku 1573 len 24 rokov, a teda zrejme životné skúsenosti neprichádzajú do úvahy. Porovnanie diela so súdobou lekárskou literatúrou ukázalo, že *Enchiridion medicinae* nie je pôvodné dielo, ale že je to kompilácia z troch prác iných autorov: *De materia medicinali, et compositione medicamentorum* od G. Rondeleta z roku 1556, komentár francúzskeho autora Sebastiena Coquillata Scipiona ku Galénovmu dielu *Quos, quibus quando purgare oporteat* z roku 1553 a z knihy *Lilium medicinae* od Bernarda de Gordon z roku 1550.

KLúčové slová: Juraj Henisch • farmácia XVI. storočia • farmaceutická príručka *Enchiridion medicinae*

Summary

Georg Henisch (1549–1618), a native of Bardejov, for all of his life as a teacher at St. Anne's Grammar School in Augsburg, Germany. He was a very prolific polyhistor, publishing spiritual and occasional poetry,

works on medicine, mathematics, rhetoric, dialectics, astronomy, linguistics and geography, editions of some ancient authors, and several translations. In 1573 he issued the pharmaceutical guide *Enchiridion medicinae*, which presents medications and remedies for individual health problems without any further comment on their effects and usage. However, this guide had a precursor, published in Paris in 1571, but with no mention of the author, and it is not certain that Henisch produced it. The text is *de facto* identical, there are only minimal variations, but the second edition has a longer title, it is extended with an introduction and the final part containing some prescriptions. In 1571, when the first edition was issued, Henisch was just 22-years old, and in 1573 he was still only 24, so in his case life experience cannot be taken into account. Comparison of the work with contemporary medical literature has shown that *Enchiridion medicinae* is not an original work, but a compilation of three works by other authors: *De materia medicinali et compositione medicorum* by G. Rondelet from 1556, a commentary to Galen's *Quos, quibus quando purgare oporteat* by the French author Sebastien Coquillatus Scipio from 1553, and the book *Lilium medicinae* by Bernard de Gordon from 1550. **Key words:** Georg Henisch • pharmacy in the 16th century • pharmaceutical handbook *Enchiridion medicinae*

Úvod

Juraj Henisch, bardejovský rodák, je jedným z významných predstaviteľov dejín vedy, ktorí pochádzali z územia dnešného Slovenska, ale po štúdiu na zahraničných univerzitách sa domov nevrátili a urobili kariéru v zahraničí. Známy je mnohými svojimi prácami z rôznych odborov vrátane lekárskeho, okrem toho študoval medicínu a pôsobil ako lekár, takže patrí jednoznačne do dejín medicíny a farmácie.

Život

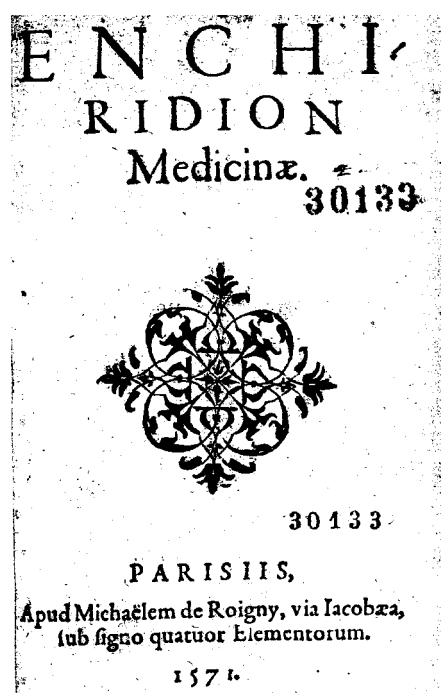
Narodil sa v Bardejove 22. apríla v roku 1549, jeho rodina pochádzala z Nemecka, otec bol syndicus, mestský pisár. J. Henisch navštevoval zrejme v Bardejove slávnú školu, ktorej rektorom bol Leonard Stöckel (1510–1560), významný humanistický vzdelanec, žiak

doc. PhDr. František Šimon, CSc. (✉)

Katedra klasickej filológie Filozofickej fakulty Univerzity P. J. Šafárika Šrobárova 2, 040 59 Košice, SR
e-mail: frantisek.simon@upjs.sk

*k 400-tému výročiu úmrtia autora

Luthera a Melanchtona. Potom študoval na gymnáziu v Linzi, na univerzitách filológiu a medicínu vo Wittenbergu a v Lipsku, až napokon v roku 1576 ukončil svoje štúdiá medicíny v Baseli, v meste, v ktorom za reformácie študovalo veľa študentov z Uhorska. Ešte pred skončením štúdiá dostal v roku 1575 ponuku na pôsobenie na gymnáziu sv. Anny v Augsburgu, kam ho odporúčal známy humanista Hieronymus Wolf (1516–1580), pravdepodobne na základe kontaktu s profesorom basilejskej univerzity, humanistom Theodorom Zwingerom (1533–1588). Wolf sa aj prihovárал u Zwingera za J. Henischa pred jeho promóciou¹⁾. Tak sa J. Henisch, ktorý v tom čase už bol autorom farmaceutickej príručky *Enchirion medicinae*, dostal do Augsburgu, mesta, ktoré bolo známe svojou mestskou farmakopeiou, po Norimbergu druhou najstaršou v Nemecku. Na miestnom protestantskom gymnáziu vyučoval matematiku, logiku, astronómiu, klasické jazyky a po smrti Hieronyma Wolfa ho viedol spolu s kolegom Simonom Fabriciom (1533–1593). J. Henisch sa okrem toho zapájal do mnohých oblastí života mesta. Mal svoju lekársku prax, v Augsburgu v tom čase vznikla aj prvá mestská stavovská organizácia lekárov, Collegium medicum Augustanum a J. Henisch bol štyrikrát jej dekanom. Viedol aj mestskú knižnicu a v roku 1600 vydal jej katalóg, čo bol prvý tlačený katalóg verejnej knižnice v Nemecku. J. Henisch patril do humanistického krúžku humanistu a starostu Augsburgu Marka Welsera (1558–1614) a podieľal sa aj na práci novozaloženého vydavateľstva Ad insigne pinus.

Obr. 1. Titulná strana *Enchiridion medicinae* z roku 1571

V roku 1576 sa oženil s Reginou Wirsung (1558–1613), vnučkou známeho augsburského lekára a lekárnika Christophu Wirsunga (1500–1571). Jej otec Philipp Wirsung, tiež lekár, zomrel, keď bola veľmi malá. J. Henisch tým získal občianstvo mesta Augsburg a posilnil si postavenie v ňom. Mal s ňou štyri deti, jeho najstarší syn Philipp Henisch sa stal profesorom medicíny vo francúzskom Montpellier. J. Henisch zomrel 31. mája v roku 1618 na náhly atak horúčky, keď mal celý život pevné zdravie²⁾.

Aj keď žil celý život v Nemecku, nezabúdال na svoje rodisko. K menu si stále pripisoval Bartphanus alebo Bartfeldensis, t. j. z Bardejova. Mestská rada Bardejova ho v roku 1592 volala späť do rodného mesta, zachoval sa jeho list, v ktorom oznamuje svoje negatívne stanovisko. Mal už vtedy 43 rokov, rodinu a postavenie v Augsburgu a podľa neho bardejovská škola potrebovala teológa a učiteľa jazykov a nie lekára. Súčasne tvrdil, že pokiaľ si škola zachová Stöckelov spôsob výučby, neprestane byť slávna³⁾. J. Henisch mal aj v Augsburgu kontakty s Uhorskom, napr. listový kontakt so seneckým rodákom Albertom Molnárom Szenci (1574–1634)⁴⁾, máme zachovaný jeho zápis do pamätníka Gregora Horváth-Stansitha (1558–1597), známeho dejateľa evanjelickej cirkvi a zakladateľa humanistickej školy pre mladých šľachticov v Strážkach⁵⁾, vydanie antických diel o trójskej vojne venoval Lazarovi Schwendimu (1522 až 1583), rakúskemu generálovi, ktorý bojoval v Uhorsku proti Turkom⁶⁾.

Dielo

Juraj Henisch bol veľmi plodným autorom, spolu publikoval 70 prác a možno ich rozdeliť do z rôznych oblastí.

1. Poézia: Začal ako typický vzdelanec tej doby, latinsky písanou duchovnou a príležitostnou poéziou, ktorú uverejňoval počas štúdií vo Wittenbergu a Lipsku⁷⁾.
2. Lekárstvo a farmácia: Okrem príručky *Enchiridion medicinae*, ktorá tvorí obsah nasledujúcej kapitoly, publikoval v Lipsku prácu o výžive⁸⁾, štúdiom lekárstva v Bazileji zakončil prácou o frenitíde⁹⁾. Do farmácie patria preklady troch farmaceutických diel francúzskeho lekára a astronóma Antonia Mizaulda (1510–1578)^{10–12)}.
3. Odbory, ktoré vyučoval na gymnáziu: Viaceré publikované práce mali zrejme slúžiť ako učebnice pre žiakov gymnázia Sv. Anny. Uplatnil v nich systematický prístup, aby tým uľahčil štúdium žiakov gymnázia. Ide o práce z matematiky¹³⁾, astronómie¹⁴⁾, dialektiky¹⁵⁾, rétoriky¹⁶⁾ a geografie¹⁷⁾.
4. Vydania antických autorov: J. Henisch vydal viacerých autorov, z hľadiska lekárstva je zaujímavé vydanie Aretaia z Kappadócie (1. st. po Kr.), ku ktorému napísal aj komentár¹⁸⁾.
5. Lingvistika: J. Henisch vydal slovník nemeckého jazyka, ktorý síce nebol dokončený, ale hrá v nemeckej filológii významnú úlohu¹⁹⁾.

Vo viacerých odboroch sa prejavoval konzervatívny prístup J. Henischa, v lekárstve bol prívrženec starej galenovskej medicíny a odporcom učenia Paracelsa, v astronómii zástanca ptolemaiovského videnia kozmu.

Enchiridion medicinae

Túto stručnú farmaceutickú príručku vydal bazilejský vydavateľ Peter Perna v roku 1573, teda v čase, keď J. Henisch ešte len študoval v Bazileji, má osmorkový formát a 46 strán. Jej celý názov znie *Príručka lekárstva obsahujúca zbierku jednoduchých ako aj zložených liečiv, ktoré sú rozdelené podľa kapitol a sú mimoriadne užitočné v lekárňach a ordináciách*²⁰. Na začiatku úvodu sa nachádza dedikácia ináč neznámemu barónovi Johanovi Kitlitzovi z Kraňska (dnes Slovinsko). Ide zrejme o nejakého jeho podporovateľa počas štúdií a veľká časť dedikácie je venovaná povinnej časti takej dedikácie, oslave osobnosti priaznivca autora. V úvode ďalej spomína významných predstaviteľov v dejinách lekárstva a ráta k nim aj Krista. Pri ňom sa prejavil ako znalec literatúry, pretože si pomohol pasážou prebratou z diela *Chvála lekárstva* od veľkého humanistu Erasma Rotterdamského, autora, ktorý žil v Bazileji pol storočia pred tým, než tam J. Henisch študoval. Pozoruhodná je chvála lekárstva, z ktorého máme osoh a je ušľachtilé, pretože nepreberá na seba len starostlivosť o telo postihnuté chorobou, ale stará sa aj o zdravú myseľ. Autor uvádza pravidlo známe už od čias Galéna *anima sequitur temperamentum corporis*, t. j. duša sa riadi temperamentom, zložením telesných štiav človeka. Podobne znie aj latinský názov Galénovho diela *Quod animi mores corporis temperaturam sequuntur*, t. j. Schopnosti duše sú následkom zmiešania telesných štiav²¹. Príručka nemá byť veľká, o čo je menšia, o to viac má lákať záujemcov, aby z nej získali poznatky, má byť jednoducho po ruke lekárom pri výbere vhodných liečiv. Samotné dielo je zostavené podľa spôsobu bežného v tom čase, menujú sa liečivá a liečebné prostriedky na jednotlivé zdravotné problémy, pričom začína tými, ktoré vyplývajú z vtedy stále platnej antickej humorálnej teórie:

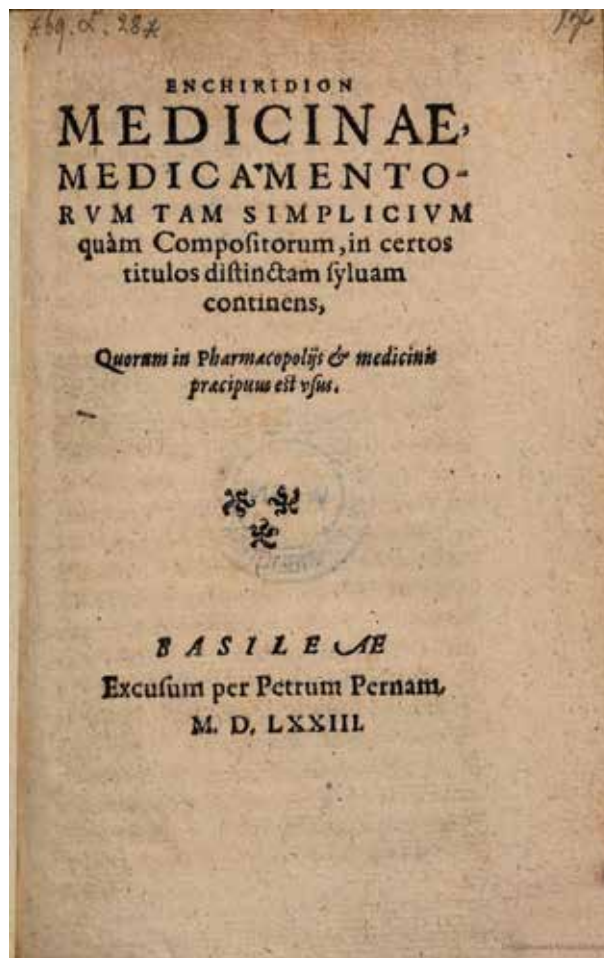
- prostriedky na uvoľnenie žlče, čiernej žlče a hlienu
- prostriedky na prečistenie žlče, čiernej žlče a hlienu
- prostriedky proti vodnatielke
- prostriedky na prečistenie krvi
- prostriedky na vracanie
- prostriedky na vyvolanie menštruácie
- prostriedky na hemoroidy
- prostriedky uvoľňujúce piesok a močové kamene
- prostriedky na prečistenie pľúc, mozgu
- potopudné prostriedky
- posilňujúce prostriedky

Zvláštnu časť tvoria „niektoré recepty“, autor menuje *iulapium* (julep), *apozema* (odvar), *conditum* (zaváranina), *potio* (nápoj), *decoctum purgans* (odvar na prečistenie), *infusio* (výluh), bolus a pilulku. Napokon je tam pridaný stručný výklad o vracaní

a o prostriedkoch na vracanie ako aj o potopudných prostriedkoch.

Prostriedky sa delia na simplicia a kompozitá, simplicia môžu byť korene, rastliny, plody, kôra a drevo, semená a kvety, kompozitá sú sirupy, pilulky a odvary. Všetky sa len menujú bez bližšieho komentáru o účinkoch a spôsobe použitia. Niekedy autor rozlišuje aj účinnosť prostriedkov, môžu byť mierne a silné.

Na dvoch miestach úvodu J. Henisch spomína, že ide o druhé vydanie „zbierky zozbieranej a vydané v Paríži, a pretože v týchto miestach (FŠ: v Bazileji?) už nie sú jej exempláre k dispozícii“, nabádal kníhtlačiaru Petra Pernu, aby ju znova vydal. Nikto sa však doteraz nezaoberal otázkou prvého vydania tejto práce, jedine Spring ho spomína a v zátvorke má otáznik, či ide o zbierku zostavenú J. Henischom²². Toto prvé vydanie naozaj vyšlo v Paríži v roku 1571 (obr. 1), ale bez udania autora²³. Anonymita by mohla byť vysvetlením toho mlčania vo veci predchodcu príručky z roku 1573²⁴ (obr. 2). Porovnanie dvoch vydaní ukázalo, že text je fakticky totožný, len s minimálnymi odchýlkami. Druhé vydanie má dlhší názov, je rozšírené o úvod, ďalej pri prvom výskyte druhu liečiva J. Henisch pridal údaje o termínoch, ktorými sa označuje kvantita liečiva, napr. korene sa udávajú v gramoch, skrupuloch, drachmách,

Obr. 2. Titulná strana *Enchiridion medicinae* z roku 1573

unciach, librách a všetky z nich majú svoje farmaceutické značky. Pôvodné vydanie končí liečivami na posilnenie pri studených a teplých chorobách, ale druhé vydanie má pridanú celú časť *Formulae quaedam medicamentorum*, t. j. Niektoré recepty liekov.

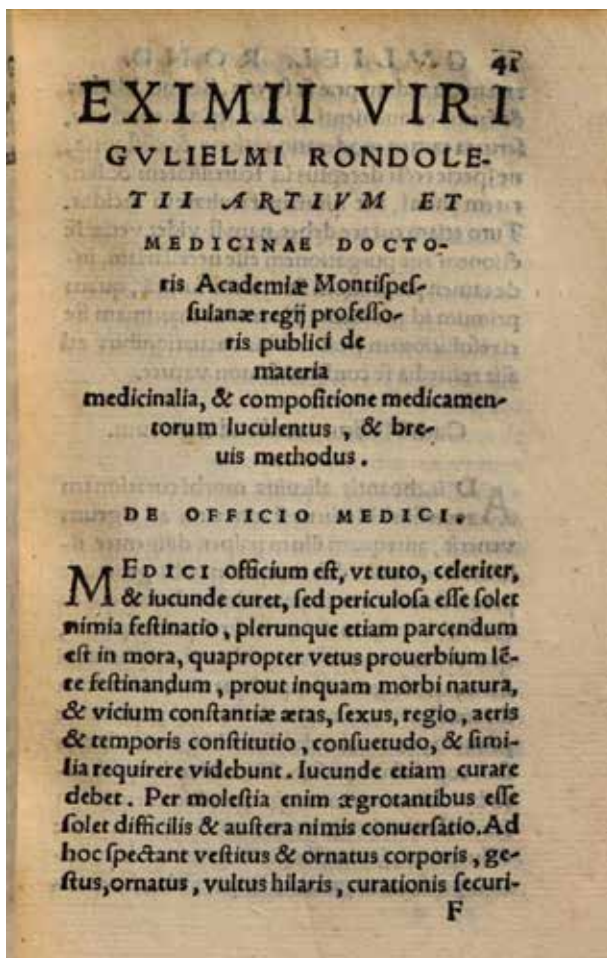
V roku 1571, keď vyšlo prvé vydanie, mal J. Henisch len 22 rokov, resp. v roku 1573 len 24 rokov, a teda zrejme o životných skúsenostiach nemožno hovoriť. Autori píšuci o J. Henischovi sa aj zdržiavajú hodnotenia diela, len Spring píše, že „dielo ukazuje na muža praxe a v dôslednej stavbe systematika“⁽²⁵⁾. Jerzy Hensisz, Američan poľského pôvodu, potomok jednej vetvy rodiny Henischovcov, ktorý vydal monografiu o J. Henischovi, si ako jediný položil otázku, odkiaľ mal také poznatky. Podľa neho išlo o vedomosti rodiny lekára a lekárniká Christopha Wirsunga, do ktorej sa priženil⁽²⁶⁾. Hensisz vychádzal z roku 1573, teda z roku druhého vydania, ale aj tak je otázne, či v čase jeho štúdií v Bazileji sa poznal s rodinou Wirsungovcov. Porovnanie textu diela so súdobou medicínskou literatúrou však ukázalo, že *Enchiridion medicinae* vôbec nie je pôvodné dielo, ale že je to kompilácia z troch skôr vydaných kníh iných autorov:

1. Rondelet G. *De materia medicinali, et compositione medicamentorum*. Padova 1556⁽²⁷⁾ (obr. 3).

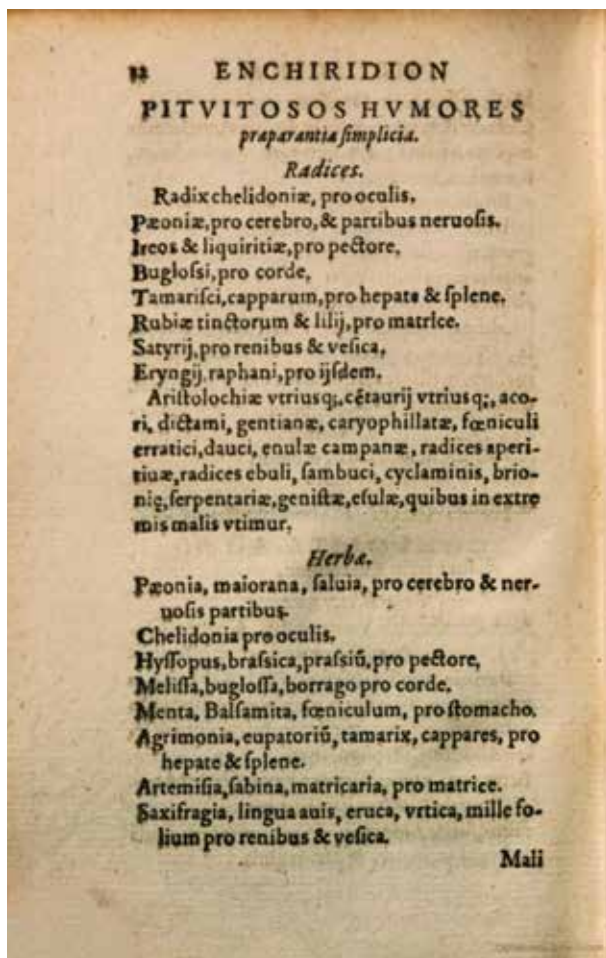
2. Komentár francúzskeho autora Sebastiena Coquillata Scipiona ku Galénovmu dielu *Quos, quibus quando purgare oporteat*. Lyon 1553⁽²⁸⁾.

3. de Gordon B. *Lilium medicinae*. Lyon 1550⁽²⁹⁾.

Ad 1. Z prvej práce pochádzajú strany 8 až 41, ktoré sú spracované tak, že J. Henisch zachoval poradie druhov liečiv z Rondeleta, ale vynechal celé pasáže. Niekedy urobil len minimálnu úpravu, napr. pridal nejaký nadpis alebo keď Rondelet má *helleborus albus et niger*, t. j. čemerica biela a čierna, J. Henisch má *helleborus uterque*, t. j. obojaká čemerica. Niekedy pridal rastlinu, alebo zmenil poradie vymenovaných druhov. Napr. pri prostriedkoch na vyvolanie menštruácie zmenil celkom poradie koreňov a je otázne, či mala táto zmena nejaký význam. Inokedy však pridal aj niečo, čo svedčí o jeho medicínskom vzdelaní. Pri prostriedkoch na čistenie krvi pridal oproti Rondeletovi poznámku, že menované liečivá prospievajú pri francúzskej chorobe, t. j. pri syfilise. Pri liečivách živočíšneho pôvodu doplnil, že zajačí mozog je vhodný na epilepsiu. Pri hemoroidoch pridal poznámku, že keď nepomáhajú uvedené prostriedky podávané zvonku, treba použiť (chirurgický) nôž alebo oheň (vypaľovanie). Oproti Rondeletovi uvádza navyiac aj dvoch autorov, talianskeho lekára Giovanni Menarda

Obr. 3. Titulná strana práce G. Rondeleta

Obr. 4a. *Enchiridion medicinae* z roku 1573, s. 12

(1462–1536), ktorý má vraj pri vyvolávaní menštruácie veľmi dobré skúsenosti s olejom zo sladkých mandlí, a druhý lekár, ktorého dvakrát cituje, je Paulus Aegineta (625–690). Na dvoch miestach prejavuje inú mienku než Rondelet, ktorý čemericu odporúča na prečistenie čiernej žlče, ale J. Henisch pridáva varovanie *cave ab helleboro*, t. j. dávaj si pozor pred ňou, podobne na inom mieste dodáva, že „dnes sa obávame používať čemericu“. Aj pri dopĺňovaní sa J. Henisch prejavil ako systematik, napr. Rondelet má dve kapitoly, *purgantia bilem*, t. j. prostriedky na čistenie žlče, a *purgantia bilem composita*, t. j. zložené prostriedky na čistenie žlče. J. Henisch pridal *purgantia bilem simplicia*, t. j. jednoduché prostriedky na čistenie žlče (obr. 4a,b).

Ad 2. Okrem odvarov prebral J. Henisch od Coquillata Scipiona všetky recepty bez akejkolvek zmeny.

Ad 3. Z diela Bernarda de Gordona pochádza len jediná, 7-riadková pasáž o odvaroch.

Napokon pre dve posledné kapitoly, o prostriedkoch na potenie a vracanie, som nenašiel žiadnu predlohu, takže ich možno považovať za pôvodný text.

Obe vydania diela majú spoločné to, že na titulnej strane nie je autor. Pre určenie autorstva týchto dvoch vydaní

máme dve možnosti. Podľa prvej niekto skompiloval Rendeletovo dielo, doplnil ho o svoje poznámky a vydal anonymne v Paríži v roku 1571. Túto prácu získal J. Henisch, len mierne doplnil pasáže z Rendeleta, ale pridal ďalšie pasáže z dvoch iných kníh, napísal úvod, pod ktorý sa podpísal, hoci na titulnej strane jeho meno nie je a vydal v Bazileji. Podľa druhej J. Henisch skompiloval Rendeletovo dielo, doplnil ho, anonymne vydal a neskôr v Bazileji rozšíril a vydal už pod svojim menom. Je teda otázne, či vydanie z roku 1571 skompiloval J. Henisch, ale pravdepodobné, že autorom vydania z roku 1573 bol naozaj on, hoci jeho meno na titulnej strane chýba. Predstava, že by niekto skompiloval Rondeleta a potom by zase niekto druhý ho rozšíril o ďalšie pasáže z iných autorov a J. Henisch ako tretí by to len vydal, je dosť nereálna. V úvode vydania z roku 1573 ani netvrdí, že on ho napísal, resp. vydal, len že „bolo zozbierané a vydané v Paríži“. J. Henisch pravdepodobne bol istý čas v Paríži, v jednom liste mestskej rade dokonca tvrdí, že študoval v Paríži³⁰), ale jeho meno sa nenachádza v rozsiahlej parížskej biografickej databáze *biusante*, *Bibliothèque Interuniversitaire Santé*, *Université de Paris 5*, čo je špeciálna knižnica pre dejiny medicíny a databáza sa robila na základe podrobnej analýzy parížskych archívov³¹). Nenachádza sa ani v archíve dekanov lekárskej fakulty, *Commentaires de la Faculté de médecine de Paris*, ktorý je k dispozícii v Paríži v zle čitateľnom rukopise³²). Či teda študoval v Paríži nie je celkom isté, mohol tam stráviť istý krátky čas a mohol tam získať práce, z ktorých čerpal, veď ide o francúzskych autorov alebo o knihy vydané vo Francúzsku.

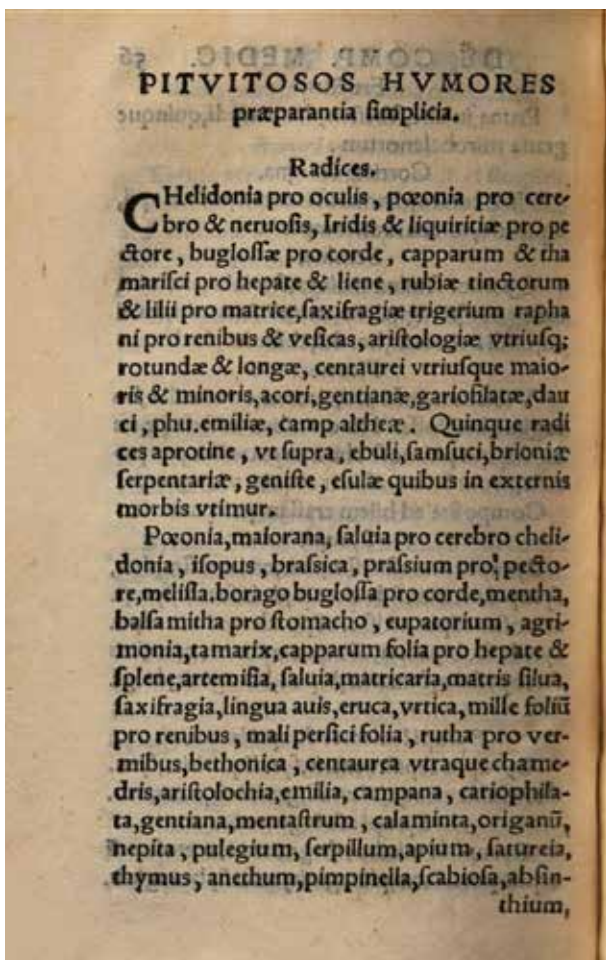
Záver

Kompilácia *Enchiridion medicinae* síce vrhá zlé svetlo na J. Henischa, ale musíme zväziť, že pri jej písaní bol veľmi mladý a že v tom čase to bol celkom bežný spôsob publikovania. Okrem toho J. Henisch prejavil aj isté známky samostatnosti a znalostí. Nemci si ho síce najviac vážia kvôli nemeckému slovníku, ale pre Slovákov je zaujímavý pre svoj pôvod.

Stret záujmov: žiadny.

Literatúra

1. Rukopis listu H. Wolfa Theodorovi Zwingerovi zo dňa 31. 8. 1575, Universitätsbibliothek Basel, Frey-Gryn Mscr I 11:Bl.346 a listu zo dňa 3. 3. 1576 Universitätsbibliothek Basel, Frey-Gryn Mscr I 11:Bl.351.
2. Najobsiahlejšie biografické údaje o živote obsahuje práca **Spring S.** Georg Henisch 1549–1818. Arzt, Mathematiker, Gräzist, Professor am Gymnasium bei St. Anna in Augsburg. In: Bellot, J. (ed.) *Lebensbilder aus dem Bayerischen Schwaben*. Band 13. Weissenhorn: Konrad 1986, 90–117 ako aj **Franck J.** Henisch, Georg. In: *Allgemeine Deutsche Biographie* 1880; 11, s. 750–751 [Online-Version]; URL: <https://www.deutsche-biographie.de/pnd116702052.html#adbcontent> [17.42018]
3. **Škoviera D.** Humanistický rektor Bardejovskej školy. Leonard *Stöckel*. In: Hamada M., Novácká M. (eds.) *Od kráľovstva ducha ku kráľovstvu človeka*. Bratislava: Tatran 1986; 65–72,

Obr. 4b. *De materia medicinali, et compositione medicamentorum* z roku 1556, s. 56

- citát s. 70; **Ráth Gy.** Pilcz Gáspár és ellenfelei: Adalék a hazai kryptokálinizmus hitvitázó irodalmához. Magyar könyvszemle 1892; 17, 28–85, citát s. 81.
4. **Szabó A.** Der Briefwechsel eines ungarischen Wandergelehrten: Albert Molnár und seine Freunde. In: Katona T., Haberland D. (eds.) Kultur und Literatur der Frühen Neuzeit im Donau-Karpatenraum. Transregionale Bedeutung und eigene Identität. Acta Germanica 14. Szeged: Grimm Verlag 2014; 164–180, citát s. 179.
  5. **Szentmártoni Szabó G.** Faludi Ferenc forrásünnepe avagy a Tarcsai savanyúvíz nimfája. Online <http://www.vasiszemle.hu/2006/02/szentmartoni.htm> [17.42018].
  6. Belli Trojani scriptores praecipui: Dictys Cretensis, Dares Phrygius et Homerus. G. Henisch (ed.). Basileae per P. Pernam 1573.
  7. Henischovou poéziou sa nikto nezaoberal, jej jediný súpis je veľmi starý, pozri **Veessenmeyer G.** Etwas von Georg Henisch etc. Literarische Blaetter, 4. Band. Nürnberg: Verlag der J. L. S. Lechnerschen Buchhandlung 1804; 19–24. Moderný autor však jeho verše označuje za bezvýznamné (Spring 1986; 92).
  8. Oratio De Modo Nvtritionis In Corpore Hmmano, Scripta à Georgio Henischio Bartphano Pannonio. Leipzig 1572.
  9. Themata medica de phrenitide à Georgio Henischio Bartfeldensi. Basileae: Daniel et Leonardus Ostenii 1576.
  10. **Mizauld A.** Artztbüchlin neuwe unnd wunderbare weiss begreiffed, wie man allerhand Frücht, Gärten, Kreuter, Wurtzel, Beer und Trauben artznen soll. Henisch G. (prekl.). Basileae: P. Perna 1574.
  11. **Mizauld A.** Neünhundert Gedächtnußwuerdige Geheimnuß vnnd Wunderwerck / Von mancherley Kreutern / Metallen / Thieren / Voegeln vnd andern naturlichen Kuensten vnd Historien. Henisch G. (prekl.). Basileae: Perna 1574.
  12. **Mizauld A.** Artztgarten. Von Kreutern so in den Gaerten gemeinlich wachsen vnnd wie man durch dieselbigen allerhand krankheiten vnd gebrächen leichtlich heilen sol. Henisch G. (prekl.). Perna: Basileae, 1575
  13. **Henisch G.** De Numeratione multiplici, vetere et recenti. Augustae Vindelicorum: Francus 1605.
  14. **Henisch G.** Tabulae Institutionum Astronomicarum. Augustae Vindelicorum: Michael Manger 1575.
  15. **Henisch G.** Institutionum Dialecticarum libri VII. et repetitionum libri II. Augustae Vindelicorum: Michael Manger 1590.
  16. **Henisch G.** Praeceptionum Rhetoricarum libri V. et Exercitationum libri II. Augustae Vindelicorum: Michael Manger 1593.
  17. **Henisch G.** Epitome Geographiae Veteris et novae, et Pomponius Mela, de situ orbis. Augustae Vindelicorum: Michael Manger 1577.
  18. **Aretaiu Kappadokos.** Iatrika. Aetiologica, Simeiotica Et Therapeutica Morborum acutorum & diuturnorum Aretaei Cappadocis. Augustae Vindelicorum: Willerus 1603, pozri k tomu **Ekler P.** *Georg Henisch, antik szerzők tudós fordítója és közreadója.* In: „...mint gyümölcsös termett szőlőveszszöc...” In: Stemler Á., Varga B. (eds.) Tanulmányok P. Vásárhelyi Judit tiszteletére. Budapest: Balassi – OSZK 2010; 345–351.
  19. **Henisch G.** Teütsche Sprach vnd Weißheit. Thesavrvs Lingvae Et Sapientiae Germanicae. Augustae Vindelicorum: Francus 1616.
  20. **Henisch G.** *Enchiridion medicinae: medicamentorum tam simplicium quam compositorum, in certos titulos distinctam sylvam continens, quorum in pharmacopolijs & medicinis praecipuus est usus.* Basileae: P. Perna 1573.
  21. **Galenos.** Quod animi mores corporis temperaturam sequuntur. In: Kühn C. G. (ed.) Opera omnia IV. Leipzig: Cnobloch 1822; 767–822.
  22. **Spring** 1986; 92.
  23. *Enchiridion medicinae. Parisiis: apud Michaellem de Roigny 1571.*
  24. Situáciu komplikovalo aj to, že známa parížska knižnica obsahujúca literatúru k dejinám medicíny, Bibliothèque Interuniversitaire Santé, Université de Paris 5, ju mala v katalógu, ale ako autor bol uvedený vydavateľ, Michel de Roigny. Na moju otázku zaslanú knižnici, či má knižnica na to nejaký dôvod, odpovedal zodpovedný pracovník knižnice Jean-François Vincent, že ide o omyl a že ho napravia v katalógu (Osobná korešpondencia 12. 4. 2018).
  25. **Spring** 1986; 93.
  26. **Henisz J. E.** German Renaissance Man: Georg Henisch (1549–1616) and his times. Createspace, NC. 2015; 85, 101.
  27. **Gulielmi Rondoleti** de materia medicinali, et compositione medicamentorum brevis methodus. In: Illustrium in re medica virorum. Padua: H. de Gibertis 1556; neskoršie totožné vydania In: Medicinales aliquot tracationes. Papiae (Pavia): apud Hieronymum de Bartolis 1561; In: Tractationes medicinales. Venetiis (Benátky): Apud Vincentium Valgristum 1562.
  28. **Cl. Galeni.** Libellus, cui titulum fecit, Quos, quibus, & quando purgare oporteat a Sebastiano Coquillato Scipione in linguam Latinam conversus, ejusdemque commentariis illustratus: cui accessit materia & forma medicamentorum, tam eorum, quae intro assumuntur, quam quae foris adhibentur : eodem autore. Lugduni: apud Gugl. Rovillium, 1553.
  29. **Gordonii B.** Opus liliium medicinae inscriptum : de morborum propè omnium curatione, septem particulis distributum, unà cum aliquot aliis eius libellis, quorum catalogum proxima pagina inuenies: omnia unquam antehac, emendatiora: additus est index alphabeticus. Lugduni: apud G. Rouillium 1550.
  30. **Spring** 1986; 92.
  31. <http://www.biusante.parisdescartes.fr/histoire/biographies/index.php>. Osobná informácia pracovníka knižnice Bibliothèque Interuniversitaire Santé, Université de Paris 5 Jean-Francoisa Vincenta [17.42018].
  32. Za poslanie elektronickej verzie rukopisu ďakujem Jean-Françoisovi Vincentovi z BIU Santé.